

A Pragmatic Analysis of 'Repartee' in Sufi Discourse: A Case Study of Attār Nishapuri's Works

Zeinab. Akbari^{1*} **-Farhad. Sasani²**

1: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author): ZAkbari@alzahra.ac.ir

2: Associate Professor, Department of Linguistics, Alzahra University, Tehran, Iran.

Abstract: Repartee, as a linguistic-cultural phenomenon, occupies a central role in Sufi discourse, serving as an interactive joint action within the turn-taking system of conversation. It functions as a strategic mechanism for challenging social norms, managing face, and conveying nuanced messages within Sufi contexts. This study employs a mixed-methods approach, utilizing Béal and mullan's (2013) four-dimensional model which comprises speaker / target / audience interplay, linguistic mechanisms, pragmatic functions, and interactional positioning to systematically extract and analyze 184 instances of repartee from Attār's Mathnawī. Findings reveal that, in the speaker/target/audience dimension, repartees are predominantly produced by socially subordinate speakers, with a marked listener-oriented focus. In the linguistic mechanisms dimension, repartees exhibit a sophisticated interplay of traditional rhetorical devices, e.g. puns, metaphors, and rhetorical reversals (qalb al-maṭlab) and discursive strategies, including conceptual reframing and incongruity, thereby enhancing their aesthetic and semantic complexity. Analysis of pragmatic functions indicates a dual role, whereby repartees both disrupt existing social hierarchies and reinforce social order through tension mitigation and indirect communication. Finally, the interactional positioning dimension demonstrates the predominance of reactive repartees in generating dynamic exchanges. This research advances our understanding of repartee in classical Persian texts, offering novel insights for cross-cultural studies of humor and interaction. They offer a robust foundation for future scholarly inquiry.

Keywords: Béal and Mullan, Interactional Pragmatics, Repartee, Sufi Discourse, Attar.

-Z. Akbari; F. Sasani (2025). "A Pragmatic Analysis of 'Repartee' in Sufi Discourse: A Case Study of Attār Nishapuri's Works". Semnan University: *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*. 16(42). 159-198.

Doi: [10.22075/jlrs.2025.36642.2597](https://doi.org/10.22075/jlrs.2025.36642.2597)

1. Introduction

Repartee rapid, often witty rejoinder is a pervasive rhetorical device in many oral and written traditions, but its status and functions in classical Persian mystical literature remain under-investigated. Scholarship in Western pragmatics and conversation analysis has emphasized repartee as an interactional phenomenon that is jointly produced, context-sensitive, and intimately bound to face and power dynamics (Béal & Mullan 2013; Attardo 1994; Dynel 2009). Parallel scholarship in Islamic rhetorical traditions has long recognized forms analogous to al-ajāwibah al-maskūtah (the silencing retort), yet systematic, empirically based pragmatic studies of repartee in Sufi texts are sparse. This study addresses that gap by applying an interactionally oriented four-dimensional framework to a systematically compiled corpus of repartee from Attār's oeuvre. Its principal aims are: (1) to map the orientation and participant roles associated with repartee in Sufi narratives; (2) to identify the linguistic devices and discursive strategies that realize repartee; (3) to classify its pragmatic functions vis-à-vis face, solidarity, and power; and (4) to situate repartee within conversational turn-taking patterns. Research questions include: How are repartees distributed across orientation and social status? Which linguistic and discursive mechanisms predominate? What pragmatic work do repartees perform in Sufi interactional narratives? How do interactional positions (initiator/ responder/ collaborator) modulate repartee's effects?

2. Materials & Methods

Corpus. The corpus comprises the complete extant poetic and prose works of Farīd al-Dīn 'Aṭṭār, from which 184 instances meeting operational criteria for repartee were identified. Operational inclusion required: (a) a dialogic sequence with at least two speaking turns; (b) an identifiable rejoinder whose force is partly delivered by timing, linguistic device, or contextual reframing; and (c) interpretive consensus across parallel readings.

Procedure. Data were imported into MAXQDA 2020. Coding proceeded in four sequential passes aligned to Béal & Mullan's dimensions: (1) orientation & participant social role; (2) linguistic devices vs. discursive strategies; (3) pragmatic functions; (4) interactional position in the turn-taking sequence. Codes were initially deductive (derived from the theoretical model) and iteratively refined by close reading and memoing; ambiguous cases were resolved by reference to primary textual contexts. Quantitative tallies (counts, percentages) were generated from coded segments; qualitative excerpts were used illustratively. Where necessary, philological notes (lexical variants, manuscript divergences) were

consulted; reference editions of Attār (Persian text) were used (cf. Attār, Complete Works, in Persian)

3. Research findings

Orientation & participant roles. Repartees are primarily listener-oriented ($\approx 42\%$) or topic-oriented ($\approx 39\%$), with fewer speaker-oriented rejoinders ($\approx 19\%$). A majority ($\approx 57\%$) were voiced by socially subordinate characters (e.g., mendicants, low-status artisans, ‘fools’), 31% by social peers, and 12% by higher-status speakers. Notably, 98% of instances involve animate agents (humans, divine interlocutors, jinn), while five instances feature animals or inanimate objects as interlocutors, manifesting a rich imaginative range.

Linguistic mechanisms. Two principal pathways emerge: (i) linguistic play (≈ 109 instances) rooted in rhetorical devices such as paronomasia (jinas / pun), metaphor, antanaclasis, and qalb al-maṭlab (rhetorical reversal) supplying stylistic sophistication and amplitude of meaning; (ii) discursive strategies (≈ 63 instances) including conceptual reframing, intentional misunderstanding, and calculated incongruity which reconfigure addressee expectations and provoke interpretive work.

Pragmatic functions. Repartee splits into two macro-functions: (A) disruptive/transformativa (≈ 111 ; 60.7%) undermining hierarchical claims, defending face in the face of insult, or enacting social critique; (B) conservative/cohesive (≈ 72 ; 39.3%) tension management, indirect transmission of serious messages, and reinforcement of communal norms.

Interactional dynamics. A majority occur as reactive rejoinders (139; 76%) second-position moves that dismantle prior claims or logic; 21 instances (11%) initiate sequences; 23 (13%) develop into extended collaborative repartee chains (escalatory group fantasy).

4. Discussion of Results & Conclusion

The analysis demonstrates repartee’s dual identity in Sufi narrative: as rhetorical art and as social action. That low-status characters disproportionately perform repartee foregrounds its subversive capacity: repartee operates as a linguistic mechanism through which epistemic authority and moral critique can be staged by marginal voices. The coexistence of ornate rhetorical play and strategic reframing evidences a hybrid poetics — repartee occasions both aesthetic appreciation and interpretive labor. Functionally, the split between disruptive and cohesive uses shows that repartee mediates tensions inherent to Sufi teaching: it can both destabilize superficial social orders and pragmatically enable transmission of didactic, often paradoxical, spiritual truths. Interactionally, repartee’s prevalence as a reactive, second-position move aligns with conversation-analytic findings on adjacency pairs and face

management (Sacks et al.; Brown & Levinson 1987), while extending such frameworks into literary domains. The study thereby bridges literary rhetoric and interactional pragmatics, suggesting repartee as a productive locus for cross-disciplinary inquiry. Limitations: single-author coding and reliance on edited texts; future work should include inter-coder reliability, comparative corpora (other Sufi authors), and reception studies.

سال شانزدهم - شماره ۴۲ - زمستان ۱۴۰۴

صفحات ۱۹۸-۱۵۹ (مقاله پژوهشی)

تاریخ: وصول ۱۴۰۳/۱۱/۰۱ بازنگری ۱۴۰۳/۱۲/۲۷ پذیرش ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛

مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری

زینب اکبری*^۱ / فرهاد ساسانی^۲

ZAkbari@alzahra.ac.ir

۱: استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

۲: دانشیار، گروه زبانشناسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

چکیده: حاضر جوابی، به عنوان یک پدیده زبانی فرهنگی، نقشی محوری در زبان عرفان دارد و به عنوان یک کنش مشترک تعاملی در نظام نوبت گیری مکالمه، ابزار مهمی برای به چالش کشیدن هنجارهای اجتماعی، مدیریت وجهه و انتقال پیام در گفتمان صوفیه محسوب می شود. پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد ترکیبی (کیفی- کمی) و با به کارگیری مدل چهاربعدی بیل و مولان (۲۰۱۳) که ابعاد «تعامل گوینده/هدف/مخاطب»، «سازوکارهای زبانی»، «کارکردهای کاربردشناختی» و «موقعیت تعاملی» را در بر می گیرد، به استخراج و تحلیل ۱۸۴ نمونه حاضر جوابی در مثنوی های عطار می پردازد. یافته ها نشان می دهد که در بُعد «تعامل گوینده/هدف/مخاطب»، بیشتر حاضر جوابی ها را گویندگان در جایگاه های اجتماعی فروتر ارائه کرده اند. جهت گیری حاضر جوابی ها عمدتاً به صورت مخاطب محور بوده که سلسله مراتب اجتماعی نقش مهمی در تعیین کارکرد آن ها دارد. در بعد «سازوکارهای زبانی»، ترکیب صنایع بلاغی سنتی و راهبردهای گفتمانی بر غنای بلاغی و چندلایگی حاضر جوابی ها در سطوح خرد و کلان معنایی دلالت دارد. تحلیل «کارکردهای کاربردشناختی» نشان می دهد که حاضر جوابی ها در دو جهت ساخت شکنی و تضعیف سلسله مراتب اجتماعی و حفظ و تقویت نظم موجود عمل کرده اند که بر کارکرد دوگانه این پدیده در نقد اجتماعی و حفظ انسجام گفتمانی تأکید دارد. در بعد «موقعیت تعاملی» نیز غلبه حاضر جوابی های واکنشی، نشانگر ماهیت پاسخ محور و تأمل برانگیز این پدیده در گفتمان صوفیانه است.

کلیدواژه: حاضر جوابی، گفتمان صوفیه، کاربردشناسی تعاملی، بیل و مولان، عطار.

- اکبری، زینب؛ ساسانی، فرهاد (۱۴۰۴). «تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری». دانشگاه سمنان: *مطالعات زبانی و بلاغی*. ۱۶ (۴۲) ۱۹۸-۱۵۹.

Doi: [10.22075/jlrs.2025.36642.2597](https://doi.org/10.22075/jlrs.2025.36642.2597)

۱. مقدمه

مطالعه تعاملات زبانی، یکی از ارکان پژوهش‌های کاربردشناختی تعاملی^۱ است. هدف از تحلیل تعامل^۲، تعیین چگونگی رفتار مشارکت‌کنندگان در موقعیت‌های ارتباطی است. «حاضر جوابی» از این منظر، یک محصول مشترک تعاملی^۳ است که در آن گوینده با سرعت، دقت، ایجاز و خلاقیت، پاسخی هوشمندانه و اثرگذار به گفتار یا موقعیت پیشین ارائه می‌دهد که با آن، یک «جفت‌گفتار»^۴ را تشکیل می‌دهد و هدف از آن تقویت یا تغییر جریان تعامل است. ماهیت دوسویه و دیالکتیکی حاضر جوابی، توجه به هر دو جنبه تولید و دریافت را برای درک عمیق‌تر سازوکارهای تعاملی و کاربردشناختی آن ضروری می‌سازد. در سال‌های اخیر، علاقه فزاینده‌ای به بررسی ماهیت چندوجهی تبدلات هوشمندانه در بافت‌های گفتامانی مختلف به وجود آمده است؛ به طوری که پژوهشگران از طیفی از چارچوب‌های نظری و رویکرد‌های روش‌شناختی، از جمله کاربردشناسی، تحلیل گفتامان و تحلیل مکالمه استفاده می‌کنند. باین حال، در مطالعات زبانی فارسی و به‌طور خاص، سنت غنی ادبیات صوفیانه، حاضر جوابی همچنان به‌طور شایسته مورد بررسی قرار نگرفته است. این خلأ پژوهشی به‌ویژه از آن جهت برجسته است که در گفتامان عرفانی، حاضر جوابی‌ها، دوئل‌های کلامی و بازی‌های زبانی، هم‌زمان یک «کنش زبانی» و «راهبرد تعاملی» محسوب می‌شوند و نقشی محوری در پیشبرد مقاصد تعلیمی و اقناعی گفتگو، به چالش کشیدن خرد متعارف، مشارکت در گفتگوهای تحول‌آفرین، تعامل فکری و نقد اجتماعی ایفا می‌کنند.

پژوهش حاضر با هدف پر کردن این شکاف، به تحلیل کاربردشناختی حاضر جوابی در گفتامان صوفیانه، با تمرکز بر آثار عطار نیشابوری، می‌پردازد. این مطالعه با

1. interactional-pragmatic research
2. interaction analysis
3. joint interactional product
4. adjacency pair

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۶۵

رویکردی ترکیبی (کیفی- کمی) و با استفاده از مدل چهاربعدی بیل و مولان^۱ (۲۰۱۳) تلاش می‌کند فهمی عمیق‌تر از این پدیده در بستر گفتمان عرفانی ارائه دهد و همسو با ابعاد چهارگانه این مدل به دنبال پاسخگویی به چهار سؤال زیر است:

۱) «تعامل گوینده/هدف/مخاطب» در حاضر جوابی‌های عطار چگونه شکل

می‌گیرد؟

۲) کدام «ابزارهای زبانی» و «راهبردهای گفتمانی» در ساخت

حاضر جوابی‌های آثار عطار به کار رفته‌اند؟

۳) حاضر جوابی‌های موجود در آثار عطار چه «کارکردهای کاربردشناختی»

دارند؟

۴) «ساختار تعاملی» حاضر جوابی‌ها در گفتمان صوفیانه عطار چگونه تبیین

می‌شود؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها در این حوزه را می‌توان در دو جریان اصلی طبقه‌بندی کرد: الف) رویکردهای بلاغی ادبی: این دسته از پژوهش‌ها عمدتاً بر تحلیل ساختاری و زیبایی‌شناختی حاضر جوابی در بلاغت اسلامی تمرکز دارند. مطالعات حاضر جوابی در ادبیات عربی، به‌عنوان نوع ادبی مستقل موسوم به «الأجوبة المسکتة»، از قرن سوم هجری مورد توجه قرار گرفت و در سه زمینه اصلی گسترش یافت: تألیف آثار مستقل (کتاب *الأجوبة المسکتة* اثر ابن ابی‌عون (متوفی ۳۲۲ هـ. ق.)، ذکر نمونه‌ها در آثار ادبی و بلاغی (زمخشری در *ربیع الأبرار ونصوص الأخبار* و ابن الجوزی در *أخبار الأذکیاء*) و نظریه‌پردازی ساختاریافته (ابن عبدربه اندلسی در *العقد الفرید*). این پدیده زبانی که در محیط‌های مناظره‌ای و جدلی کاربرد داشت، با ویژگی‌های برجسته‌ای چون سرعت و بداهه، ایجاز، حسن بیان و قدرت افحام خصم شناخته می‌شود (ابن عبد

ربه، ۱۹۶۵: ۵۳/۴). ابن عبد ربه اندلسی (متوفی ۳۲۷ ه.ق.) اولین نظریه پرداز این حوزه، حاضر جوابی را به عنوان یکی از اشکال پیچیده بیان در بلاغت عربی معرفی کرده و آن را به نبرد کلامی تشبیه نموده است. زمخشری (۱۹۹۲، ۴۷/۲) و ابن الجوزی (۲۰۰۳: ۱۷۵) نیز در آثار خود به جمع آوری و تحلیل نمونه های برجسته حاضر جوابی پرداخته اند. این نوع ادبی، علاوه بر جنبه های زیبایی شناختی، کارکردهای اجتماعی و روانی مهمی در گفتمان های سیاسی و فرهنگی دوره عباسی ایفا می کرد.

در پژوهش های دانشگاهی جدید عربی نیز این نوع مطالعات غلبه دارد. به عنوان مثال قدوری (۲۰۱۸) با بررسی آثار منتقدانی چون جاحظ، ابن عبد ربه، ابن ابی عون و المرتضی، به تحلیل ویژگی های بلاغی این ژانر و جایگاه آن در نقد ادبی عربی می پردازد. محمد عبدالله قاسم (۲۰۱۷) رویکردی طبقه بندی محور اتخاذ کرده و با تقسیم بندی حاضر جوابی ها بر اساس گویندگان آنها (شعرا، مجانین، اعراب و غیره)، نمونه های متعددی را ارائه داده است. فاعور (۲۰۱۴) نیز به برشمردن نمونه هایی از کاربرد برخی صنایع بلاغی در حاضر جوابی ها پرداخته است.

حاضر جوابی در ادبیات فارسی، برخلاف سنت عربی، به عنوان یک نوع ادبی مستقل مورد توجه قرار نگرفته است. با این حال، نمونه های آن را می توان در سه زمینه اصلی یافت: در متون ادبی غیر طنز مانند مناظرات و متون عرفانی و منظومه های غنایی، در آثار طنز آمیز مانند لطایف الطوایف فخرالدین علی صفی (صفی، ۱۳۳۶: ۱۳۱) و جوامع الحکایات عوفی و در مطاوی آثار بلاغی ذیل صنایعی چون «سؤال و جواب» و «اسلوب حکیم» (کزازی، ۱۳۷۴: ۱۵۵؛ مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۵۰). در حوزه زبان فارسی، مطالعات مستقل در زمینه حاضر جوابی بسیار محدود است. جعفریان (۱۳۹۸) به معرفی و انتشار متنی از عباسقلی خان سپهر پرداخته که مجموعه ای از حاضر جوابی ها از متون کهن تا دوره معاصر مؤلف را در بر می گیرد، ولی فاقد تحلیل نظری است.

ب) رویکردهای زبان شناختی - کاربرد شناختی: این جریان پژوهشی، حاضر جوابی را در چارچوب نظریه های طنز مکالمه ای و کاربردشناسی زبان مورد مطالعه قرار

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۶۷

می‌دهد. حاضر جوابی در زبان انگلیسی عمدتاً ذیل مفهوم گسترده‌تر «طنز مکالمه‌ای»^۱ بررسی می‌شود. داینل (Dyrel, 2009) با رویکردی جامع به انواع طنز مکالمه‌ای، حاضر جوابی را به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های مهم این نوع طنز معرفی می‌کند که در طیف وسیعی از تعاملات اجتماعی، از مواجهات خصمانه تا شوخی‌های دوستانه، کاربرد دارد. در کنار مطالعات آکادمیک، آثاری با رویکرد توصیفی نیز در این حوزه منتشر شده است. کتاب *Viva la Repartee* تألیف ماردی گروت (Grothe, 2005) با گردآوری بیش از ۶۰۰ نمونه حاضر جوابی از شخصیت‌های تاریخی، تلاشی ارزشمند در جهت بررسی ساختار و زمینه‌های اجتماعی فرهنگی این پدیده زبانی است. علی‌رغم مطالعات گسترده در زمینه حاضر جوابی در ادبیات عربی و انگلیسی، خلأ قابل توجهی در بررسی این پدیده در متون فارسی، به‌ویژه در آثار عرفانی، وجود دارد. پژوهش حاضر با تمرکز بر آثار عطار نیشابوری و با استفاده از مدل چهار بعدی بیل و مولان (۲۰۱۳)، به دنبال پر کردن این شکاف پژوهشی است.

۳. مبانی نظری

۳-۱. مدل چهار بعدی کریستین بیل و کری مولان (۲۰۱۳)؛ رویکردی

چندوجهی به حاضر جوابی

مدل چهار بعدی بیل و مولان (۲۰۱۳) چارچوبی جامع برای تحلیل حاضر جوابی ارائه می‌دهد. این مدل، برخلاف رویکردهای پیشین که عمدتاً بر نمونه‌های منفرد یا سازوکارهای زبانی خاص تمرکز داشتند، با تحلیل همزمان چهار بُعد اصلی، امکان بررسی چندلایه‌ای این پدیده را فراهم می‌آورد. این ابعاد عبارت‌اند از:

۳-۱-۱. تعامل گوینده/هدف/شنونده^۲

موقعیتی را که در آن یک حاضر جوابی رخ می‌دهد، می‌توان در قالب یک «چارچوب مشارکت»^۳ توصیف کرد (Goffman, 1981: 100) که شامل سه

1 . Conversational Humour
2 . Speaker/Target/Recipient Interplay
3 . participation framework

عنصر گوینده، شنونده و هدف است. بعد اول از مدل چهاربعدی بیل و مولان به دو مسئله می‌پردازد: (۱) «جهت‌گیری» حاضر جوابی؛ (۲) «نقش‌های اجتماعی» طرفین حاضر جوابی؛ یعنی رابطه سلسله‌مراتبی بین گوینده و شنونده (برابر، فروتر یا فراتر) و ماهیت طرفین (انسان، حیوان یا شیء). جهت‌گیری حاضر جوابی به این معناست که حاضر جوابی از میان گوینده، مخاطب، یا موضوع گفتگو متوجه کدام یک از طرفین تعامل است. در این چارچوب، حاضر جوابی می‌تواند به سه نوع اصلی تقسیم شود (Béal & Mullan, 2017: 6): الف) «حاضر جوابی گوینده‌محور»: در این نوع، هدف گوینده است و اغلب به شکل خودانتقادی هوشمندانه یا خودافشایی بروز می‌یابد. این نوع حاضر جوابی می‌تواند کارکردهای متنوعی از جمله مدیریت وجهه و ایجاد صمیمیت را داشته باشد؛ ب) «حاضر جوابی مخاطب‌محور»: در اینجا، هدف مستقیماً مخاطب است و می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای مدیریت روابط بینافردی عمل کند. این نوع حاضر جوابی ممکن است شامل تمسخر یا انتقاد باشد؛ ج) «حاضر جوابی موضوع‌محور»: این نوع حاضر جوابی به یک فرد یا موجودیت غایب اشاره دارد و معمولاً برای ایجاد همبستگی بین گوینده و شنونده از طریق انتقاد مشترک یا بحث درباره «دیگری» استفاده می‌شود.

«نقش‌های اجتماعی» در حاضر جوابی‌ها تأثیر بسزایی دارند و در تحلیل تعامل گوینده/هدف/مخاطب، توجه به جایگاه اجتماعی هریک از طرفین ضروری است. این جایگاه می‌تواند «برابر»، «فروتر» یا «فراتر» باشد و همچنین ممکن است گوینده یا شنونده «جاندار» از جمله انسان و حیوان یا «غیرجاندار» باشد.

۲-۱-۳. بعد زبانی^۱

تحلیل‌گران مختلف بعد زبانی در حاضر جوابی را به‌عنوان یکی از ابعاد کلیدی تعاملات اجتماعی در ذیل «سازوکارهای زبانی»^۲ یا «منابع زبانی»^۳ می‌شناسند (Béal)

- 1 . The language dimension
- 2 . linguistic mechanisms
- 3 . linguistic resources

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۶۹

(Mullan, 2017:4 &). در این راستا، حاضر جوابی همچون کنشی زبانی، به کارگیری ابزارهای مختلفی را می طلبد که می توان آنها را به دو دسته اصلی تقسیم کرد: الف) «ابزارهای زبانی» که بر بازی با عناصر زبانی در سطح واژگان و ساختارهای نحوی متکی هستند و شامل «صنایع بلاغی» همچون جناس، استعاره و کنایه می شوند که با هدف ایجاد زیبایی و تأثیر بلاغی از طریق بازی با فرم زبانی به کار می روند؛ ب) «راهبردهای گفتمانی»^۱ که بر سطح کلان تر معنا و کارکرد زبان در بافت تمرکز دارند. این دسته شامل سازوکارهایی چون «ناهمخوانی»^۲، «کج فهمی عمدی»^۳ و «چرخش چارچوب مفهومی»^۴ است که به جای بازی با شکل زبان، بر دستکاری معنا و انتظارات شناختی مخاطب تأکید دارند (Holmes & Marra, 2002:79). هدف این راهبردها، ایجاد اثرات کاربردشناختی و تغییر در درک و تفسیر مخاطب است.

۳-۱-۳. کارکردهای کاربردشناختی^۵

در مدل چهاربعدی بیل و مولان، بعد سوم به کارکردهای کاربردشناختی طنز، به ویژه در تعاملات گفتاری، اختصاص دارد و بر این نکته تأکید می کند که طنز چگونه به اهداف مختلف بینافردي و اجتماعی دست می یابد (Béal & Mullan, 2013: 126-128). حاضر جوابی می تواند برای دستیابی به اهداف متنوعی از جمله مدیریت روابط اجتماعی، تسهیل ارتباط، حفظ یا برهم زدن نظم اجتماعی و حتی مقابله با شرایط دشوار مورد استفاده قرار گیرد (Kotthoff, 2009: 179). تحلیل این بعد در گفتمان صوفیانه که اغلب حاوی پیام های فلسفی و اخلاقی عمیق است و ابزاری مؤثر برای بررسی لایه های معنایی پنهان و مدیریت تعاملات اجتماعی فراهم می کند. بر

-
- 1 . discursive strategies
 - 2 . incongruity
 - 3 . intentional misunderstanding
 - 4 . frame-shifting
 - 5 . The pragmatic functions

اساس داده‌های موجود و چارچوب بیل و مولان، کارکردهای حاضر جوابی را می‌توان در دو دسته اصلی طبقه‌بندی کرد:

(۱) **حفظ و تقویت نظم موجود:** این دسته شامل عملکردهایی است که به ایجاد، حفظ یا تقویت روابط اجتماعی و نظم موجود کمک می‌کنند (Attardo, 1994: 322-329):

- کاهش تنش و مدیریت تعارض: پاسخ‌های حاضر جوابانه اغلب برای خنثی کردن موقعیت‌های تهدیدآمیز یا کاهش تنش‌های موجود در تعاملات به کار می‌روند؛ برای مثال، در مواردی که پرسش یا انتقاد بالقوه تهدیدکننده و جهت‌مطرح می‌شود، گوینده می‌تواند با یک پاسخ طنزآمیز تهدید را خنثی کرده و تعامل را ادامه دهد (Norrick, 2003: 1345).

- انتقال پیام‌های جدی با زبانی غیرمستقیم: حاضر جوابی به‌عنوان ابزاری برای انتقال پیام‌های صریح یا حساس به کار می‌رود؛ به‌گونه‌ای که از مقاومت مخاطب کاسته شود (Goddard, 2009: 41).

(۲) **ساخت شکنی و تغییر نظم موجود:** این دسته شامل عملکردهایی است که به چالش کشیدن یا برهم زدن نظم اجتماعی موجود می‌پردازند:

- برهم زدن سلسله‌مراتب اجتماعی: حاضر جوابی می‌تواند برای زیر سؤال بردن اقتدار اجتماعی یا دنیوی استفاده شود (Attardo, 1994; Holmes, 2000).

- اعمال قدرت در تعاملات: حاضر جوابی، می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای بازتعریف قدرت در تعاملات اجتماعی به کار رود. این عملکرد در بافت‌های حرفه‌ای یا سلسله‌مراتبی، برای نقد یا کنترل دیگران، یا حتی مقابله با قدرت بالادستی دیده می‌شود (Holmes & Marra, 2002).

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۷۱

• نقد و اصلاح رفتار اجتماعی: پاسخ‌های طنزآمیز که به صورت زیرکانه رفتارهای ناهنجار را هدف قرار می‌دهند، می‌توانند به عنوان ابزاری برای اصلاح اجتماعی به کار روند (Goddard, 2009).

۴-۱-۳. بعد تعاملی^۱

بعد تعاملی، حاضر جوابی را از منظر موقعیت و نقش آن در سیستم نوبت‌گیری تحلیل می‌کند (Attardo, 1994: 293-319). این بعد، به طور ویژه بر پویایی تعاملات زبانی و نحوه مشارکت گویندگان در گسترش و توسعه حاضر جوابی طی چند نوبت تمرکز دارد. این بعد به ما امکان می‌دهد تا سازوکارهای تعاملی و نقش نوبت‌گیری (turn-taking) را در تحقق حاضر جوابی بررسی کنیم که در سه دسته قابل بررسی است (Béal & Mullan, 2013:125): ۱) **حاضر جوابی به عنوان پاسخی به نوبت قبلی**: در این حالت، حاضر جوابی به عنوان واکنش مستقیم به نوبت پیشین مطرح می‌شود و اغلب در نوبت دوم یک جفت گفتار رخ می‌دهد و با شکستن استدلال گوینده اول، برتری کلامی گوینده دوم را نشان می‌دهد. نمونه‌های کلاسیک این حالت شامل پاسخ‌های دندان‌شکن^۲ است که در سنت بلاغت اسلامی بیش از همه مورد توجه قرار گرفته است؛ ۲) **حاضر جوابی در نوبت اول و واکنش‌های متعاقب**: در این نوع، حاضر جوابی در ابتدای یک تبادل گفتمانی آغاز می‌شود و به واکنش‌های بعدی در نوبت‌های بعدی منجر می‌شود. در گفتمان صوفیانه، این نوع حاضر جوابی اغلب در قالب واکنش به بافت موقعیتی رخ می‌دهد و مخاطبان را به واکنش‌هایی نظیر همدردی یا تأمل عمیق دعوت می‌کند؛ ۳) **حاضر جوابی با ساخت توالی‌های مشارکتی کامل**: این نوع شامل تعاملات پیچیده‌تری است که در آن دو گوینده به طور پیوسته به توسعه حاضر جوابی می‌پردازند (Hay, 2001:69).

1 . The interactional dimension

2 . retorts

۴. بحث و بررسی

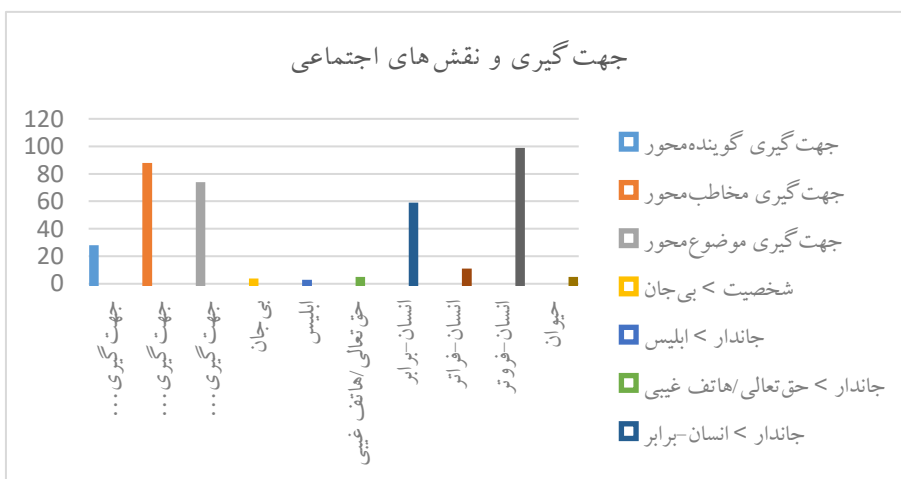
در این پژوهش، تحلیل داده‌ها بر اساس مدل چهاربعدی بیل و مولان بر روی ۱۸۴ مورد حاضر جوابی استخراج شده از آثار منظوم و منثور عطار نیشابوری انجام شد. این نمونه‌ها پس از مطالعه دقیق تمامی آثار وی و استخراج حاضر جوابی‌ها، وارد نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی MAXQDA ۲۰۲۰ شدند تا برای پردازش بیشتر و کدگذاری سامانمند آماده شوند. فرایند کدگذاری در چهار مرحله انجام گرفت؛ هر مرحله به یکی از ابعاد مدل اختصاص داشت: «جهت‌گیری و نقش اجتماعی»، «ابزارهای زبانی»، «کارکردهای کاربردشناختی» و «موقعیت تعاملی». تحلیل داده‌ها توسط پژوهشگران به تفکیک هر بعد انجام شد و در نهایت، یافته‌ها به کمک نمودارها و جداول از نرم‌افزار استخراج و به صورت بصری ارائه شد تا تحلیل کاربردشناختی جامعی از حاضر جوابی در آثار عطار به روشنی نمایش داده شود.

۴-۱. تعامل گوینده/هدف/شنونده در حاضر جوابی‌ها

بعد اول مدل چهاربعدی بیل و مولان، بر دو جنبه کلیدی در تحلیل حاضر جوابی‌ها تمرکز دارد: «جهت‌گیری»^۱ که مشخص می‌کند حاضر جوابی معطوف به چه هدفی است (گوینده، شنونده یا موضوع) و «نقش‌های اجتماعی مشارکان» که به بررسی سلسله‌مراتب اجتماعی و ماهیت افراد درگیر در تعامل می‌پردازد. تحلیل جهت‌گیری حاضر جوابی‌ها بر اساس سه محور اصلی انجام شده است: شنونده‌محور، موضوع‌محور و گوینده‌محور. داده‌ها نشان‌دهنده الگوهای مشخصی در نحوه معطوف شدن حاضر جوابی‌ها به این سه محور هستند که هر کدام با بافت معنایی و اجتماعی خاص خود مرتبط‌اند. همان‌طور که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، بیشترین درصد حاضر جوابی‌ها (۴۷٪) معطوف به مخاطب است. این الگو نشان می‌دهد که حاضر جوابی‌ها در متون عرفانی عطار اغلب به‌عنوان ابزاری برای مواجهه مستقیم با شنونده و نقد اجتماعی یا اخلاقی به کار می‌روند. در مقابل، حاضر جوابی‌های

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۷۳

موضوع محور (۳۹٪) اغلب دارای ماهیت تعلیمی هستند و به موضوع مکالمه معطوف‌اند. همچنین، حاضر جوابی‌های گوینده محور (۱۴٪) که با خودتحقیری یا طنز همراه‌اند، نشان‌دهنده استفاده از این پدیده به عنوان ابزاری برای ابراز تواضع در گفتمان عرفانی است.

نمودار ۱. توزیع فراوانی جهت‌گیری و نقش‌های اجتماعی در حاضر جوابی‌ها

۱) حاضر جوابی‌های مخاطب‌محور: بیشترین تعداد حاضر جوابی‌ها (۸۶ نمونه، معادل ۴۷ درصد) به‌طور مستقیم شنونده را هدف قرار می‌دهند. این نوع حاضر جوابی‌ها که غالباً در پاسخ به نوبت قبلی مخاطب گفته می‌شوند، اغلب به‌عنوان یک کنش تهدیدکننده و جبهه‌شنونده عمل می‌کنند (Brown & Levinson, 1987). نمونه‌ای برجسته از این نوع در حکایتی از الهی‌نامه آمده است که در آن درویشی با حاضر جوابی طعنه‌آمیز، تمسخر سلطان محمود غزنوی را پاسخ می‌دهد و از این طریق، جایگاه قدرت را معکوس می‌کند. این الگوها نشان می‌دهند که حاضر جوابی‌های شنونده‌محور در تعاملات عرفانی، اغلب ابزاری برای نقد قدرت و ساختارشکنی سلسله‌مراتب اجتماعی هستند:

مگر محمود می‌شد با سپاهی رسیدش پیش درویشی ز راهی
 سلامی گفت شاه او را دران دشت علیکش گفت آن درویش و بگذشت
 به لشکر گفت شاه پاک‌عنصر «ببینید آن گدا با آن تکبر»
 بدو درویش گفت «ار هوشمندی گدایی چون تویی بر من چه بندی؟
 که در صد شهر و ده افزون رسیدم به هر مسجد گدایی تو دیدم
 چه جو جو نیم جو بر هر سرایی نوشتند از پی چون تو گدایی
 ندیدم هیچ بازار و دکانی که از ظلمت نبود آنجا فغانی
 کنون گر بینش چشمت تمام است ز ما هر دو گدا بنگر کدام است»؟

(عطار، ۱۳۸۷: ۳۱۲)

(۲) حاضر جوابی‌های موضوع محور: ۷۲ نمونه (۳۹ درصد) از داده‌ها نشان می‌دهند که حاضر جوابی‌ها معطوف به موضوع گفتگو هستند و نه به شخص خاصی. این نوع حاضر جوابی‌ها، از نظر کارکرد تعلیمی مورد توجه هستند. به طور مثال، در حاضر جوابی زیر، جهت‌گیری سقراط به سوی گوینده، به قصد منکوب کردن وی نیست، بلکه موضوع مکالمه، یعنی «درخواست علما از ملوک» را هدف قرار می‌دهد:

گفت: سقراط حکیم آن مرد پاک در رهی می‌شد، پیاده، دردناک
 سائلی گفتش: «ملوک روزگار جمله می‌جویندت و تو بر کنار،

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۷۵

معتقد داری، بسی، اسبی بخواه تا پیاده رفتنت نبود به راه»

گفت: «هم بر پای من بار تنم به که بار منّتی بر گردنم»

(عطار، ۱۳۸۶: ۱۵۴)

در نمونه‌ای دیگر یحیی بن معاذ رازی (م ۲۵۸ق) هنگام عبور از دهی زیبا، تعریف یکی از همراهانش درباره سرسبزی و خوش آب‌وهوایی آن ده را بهانه‌ای قرار می‌دهد تا با حاضر جوابی بگوید: «خوش تر از این ده دل مردی فارغ از دهی چنین خوش است»:

مگر یحیی المعاذ آن مرد محرم به راهی بر دهی بگذشت خرم

یکی گفتش که «هست این ده‌هی خوش» زبان بگشاد یحیی همچو آتش

ک «زین خوش تر دل مردی ست بالغ که هست او از دهی خوش سخت فارغ»

(عطار، ۱۳۸۷: ۳۵۴)

۳) حاضر جوابی‌های گوینده‌محور: ۲۶ نمونه (۱۴ درصد) از حاضر جوابی‌ها

به خود گوینده معطوف‌اند و گاه در قالب نوعی بذله‌گویی که حاوی خودتحقیری یا ابراز فروتنی است، ظاهر می‌شوند. به‌طور مثال، وقتی زنی، مالک بن دینار را با لحن تندى خطاب قرار می‌دهد که «ای مرائی!» (متظاهر و سالوس) وی با حاضر جوابی می‌گوید: «بیست سال است تا کسی مرا به نام نخوانده است. تو نیک دانستی که من کیم» (عطار، ۱۳۹۸: ۴۷) یا در حکایتی دیگر وقتی دوست عطار، دارایی و درآمد بزرگی را به رخ عطار می‌کشاند که از راه گرفتن جزیه از یهودیان فراهم آمده، عطار با حاضر جوابی می‌گوید من چنین ترفندی برای امرار معاش نمی‌دانم؛ اما می‌دانم

آن چنان ننگ مسلمانی کردن هستم که به جای جزیه گرفتن از یهودیان، صد یهودی باید از من جزیه بگیرند:

رفیقی گفت با من که «ان فلانی حلالی می‌خورد قوت جهانی
 که جزیت از جهودان می‌ستاند وز آنجا می‌خورد، به زین که داند
 بدو گفتم که «من این می‌دانم من آن دانم که من ننگ جهانم
 که باید صد جهود پس پریشان که تا خواهند از من جزیت ایشان»
 (عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۷)

بعد از بررسی جهت‌گیری حاضر جوابی‌ها، بررسی «سلسله‌مراتب اجتماعی» و «ماهیت وجودی مشارکان» (انسانی، حیوانی یا اشیاء بی‌جان)، نقش مهمی در روشن شدن ابعاد کاربردشناختی این پدیده در عرفان دارد. از منظر سلسله‌مراتب اجتماعی، فرد حاضر جواب نسبت به مخاطبش ممکن است سه وضعیت داشته باشد:

گویندگان فرودست: بیش از نیمی از حاضر جوابی‌ها (۹۷ نمونه) را گویندگانی در جایگاه اجتماعی فروتر بیان کرده‌اند. این گروه شامل بردگان، مجانین و افرادی با مشاغل انگ‌خورده (مانند حمال، کناس و کفن‌دزد) است که از نظر اجتماعی در حاشیه قرار دارند. در نمونه‌ای از تذکرة الاولیا حاضر جوابی چهار تن از این فرودستان موجب تأثر و شگفتی حسن بصری و دستاویزی برای القای مفاهیم اخلاقی - عرفانی می‌شود. این نمونه‌ها نشان می‌دهد که حاضر جوابی ابزاری برای مقاومت اجتماعی و زبانی است که افراد فرودست از آن برای بازیابی قدرت نمادین خود استفاده می‌کنند:

حسن گفت: «از سخن چهار کس عجب داشتم: **کودکی و مخنتی و مستی و زنی**». گفتند: «چگونه؟» گفت: «روزی جامه فراهم می‌گرفتم از مخنتی که بر او می‌گذشتم. گفت: ای خواجه! حال ما هنوز پیدا نشده است تو جامه از من فراهم مگیر، که کارها در ثانی الحال خدای داند که چون شود. و مستی دیدم که در میان وحل می‌رفت، افتان خیزان، فقلت له: ثَبَّتْ قدمک یا مسکین، حَتَّى لَا تَزَلْ - قدم ثابت دار ای مسکین تا نیفتی - گفت: تو قدم ثابت کرده‌ای با این همه دعوی؟ من اگر بیفتم مستی باشم به گل آلوده، برخیزم و بشویم، این سهل

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۷۷

باشد. اما از افتادن خود بترس. این سخن عظیم در من اثر کرد. و کودکی وقتی چراغی می‌برد. گفتم: از کجا آورده‌ای این روشنایی؟ بادی در چراغ دمید و گفت: بگو تا به کجا رفت این روشنایی؟ تا من بگویم که از کجا آورده‌ام. و عورتی دیدم، روی برهنه و هر دو دست برهنه، با جمالی عظیم، در حالت خشم از شوهر خود با من شکایتی می‌کرد. گفتم: اول روی بپوش. گفت: من از دوستی مخلوق چنانم که عقل از من زایل شده است و اگر مرا خبر نمی‌کردی، همچنین به بازار فرو خواستم شد. تو با این همه دعوی در دوستی او، چه بودی اگر ناپوشیدگی روی من ندیدی؟ مرا این نیز عجب آمد» (عطار، ۱۳۹۸: ۲۹).

گویندگان برابر: ۵۷ نمونه (۳۹ درصد) به تبادلات میان گویندگانی با جایگاه اجتماعی برابر تعلق دارد. در این موارد، حاضر جوابی‌ها معمولاً به‌عنوان ابزاری برای تغییر منظر مخاطب به کار می‌رود. گفتگوی میان شیخ ابوالحسن خرقانی و عمر بوالعبّاسان از این جمله است که «نقل است که عمر بو العبّاسان شیخ را گفت: بیا تا هر دو، دست یکدیگر بگیریم و از زیر این درخت بجهیم» - و آن درختی بود که هزار گوسفند در سایه او بختی - شیخ گفت: «بیا تا هر دو دست لطف حق بگیریم و بالای هر دو عالم بجهیم که نه به بهشت التفات کنیم و نه به دوزخ» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۱۹). یا در موردی دیگر وقتی شبلی نزد جنید می‌رود و چون او را اندوهگین می‌بیند، علت را می‌پرسد. جنید می‌گوید: «من طلب وجد [هر که طلب کند، یابد]». شبلی با حاضر جوابی پاسخ می‌دهد: «لا، بل من وجد طلب [نه هر که یابد، طلب کند]» (عطار، ۱۳۹۸: ۶۶۷).

گویندگان فرادست: تنها ۲۲ نمونه (۱۲ درصد) از حاضر جوابی‌ها را گویندگانی در جایگاه اجتماعی بالاتر از مخاطب بیان کرده‌اند. این موارد بیشتر جنبه آموزشی یا اصلاحی دارند و در مکالمات میان استاد و شاگرد یا عارف و نادان دیده می‌شوند. چنان‌که وقتی جاهلی احنف بن قیس را که در حلم، ضرب‌المثل بود، تهدید می‌کند که هر سخن تو را با ده ناسزا پاسخ می‌دهم، احنف با حاضر جوابی می‌گوید که من یک پاسخ هم به ده ناسزی تو نخواهم داد:

جاهلی می گفت احنف را «متاب! گر یکی گویی تو، ده گویم جواب»

احنفش گفتا «تو گر گویی دهم من یکی با تو نگویم، این بهم»

(عطار، ۱۳۸۶: ۲۸۴)

از نظر «ماهیت مشارکان» حدود ۹۸ درصد از حاضر جوابی‌ها از زبان موجودات جاندار، همچون انسان، ابلیس یا هاتف غیبی/حق تعالی گفته شده‌اند؛ اما تعداد ۵ نمونه (۲ درصد) شامل حاضر جوابی‌های است که یکی از طرفین یا هر دو طرف حیوان یا شیئی بی‌جان است؛ برای مثال، در مکالمه میان «باز» و «مرغ خانگی» در الهی‌نامه وقتی باز با تبختر وفاداری خود را در برخورد با انسان‌ها به رخ می‌کشد و مرغ خانگی را به‌خاطر گریزان بودن از آدمیان سرزنش و او را به بی‌وفایی متهم می‌کند، مرغ خانگی با حاضر جوابی می‌گوید:

اگر روزی گذر یابی به بازار نیابی گشته باز سرنگون‌سار

ولی صد مرغ بینی سر بریده به‌پای آویخته سینه‌دریده

وفای آدمی گر این‌چنین است ازان بیزار گشتم این یقین است

(عطار، ۱۳۸۷: ۳۲۵)

عطار در ادامه حاضر جوابی مرغ خانگی، عهد و وفای دنیا را نیز چون عهد و وفای آدمیان به مرغ خانگی جفا می‌خواند که چنین کاربردهایی نشان‌دهنده پیچیدگی استعاری حاضر جوابی‌ها در متون عرفانی است. در حکایتی دیگر از الهی‌نامه، حاضر جوابی «سوخته» (جامه سوخته که بر آن از سنگ و چخماق آتش گیرند) در برابر «آتش» در خدمت القای مفهوم عرفانی است که عطار درصدد گفتن آن است: «چو دل اینجا ز عشق او فروزی/کجا در آتش دوزخ بسوزی». چنین نمونه‌هایی

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۷۹

نشان‌دهنده پیوند میان حاضر جوابی و تمثیل در متون عرفانی‌اند و از توانایی گوینده در برجسته کردن مضامین عرفانی از طریق گفتگوهای ظاهراً ساده حکایت دارند:

چو سنگ و آهن افتادند در کار ز هر دو آتشی آمد پدیدار

درآمد سوخته کز سوز می‌زیست زبان بگشاد آتش گفت «او کیست»؟

جوابش داد آنجا سوخته باز که «هستم آشنا ای یارِ دمساز»

پس آتش گفت «کارم روشنایی‌ست به تاریکی ترا چه آشنایی‌ست»؟

جوابش داد، حالی، سوخته خوش که تاریک از که ام آلا ز آتش؟

مرا تو سوختی در روشنایی کنون گویی نداری آشنایی

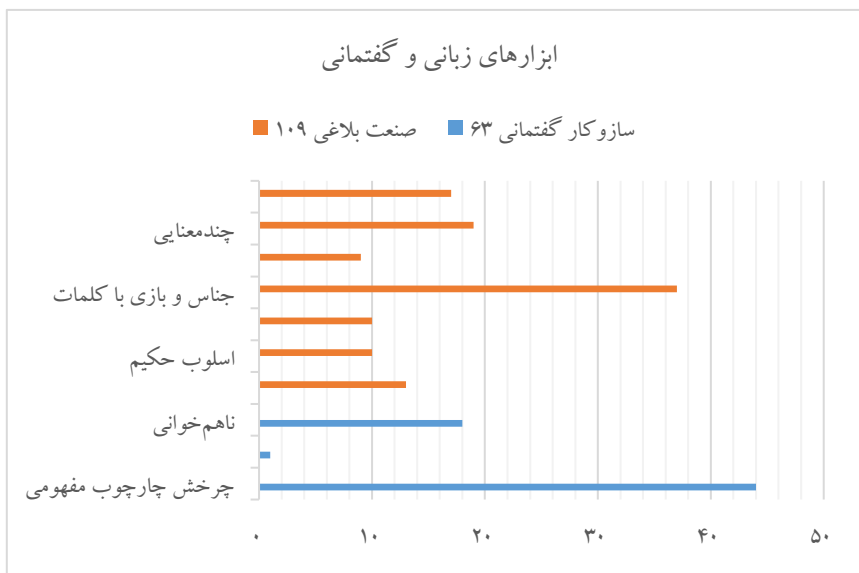
چنین چون سوخته من از توام زار به لطفی سوخته خود را نگه دار»

(عطار، ۱۳۸۷: ۲۲۸)

۲-۴. ابزارهای زبانی و سازوکارهای گفتمانی حاضر جوابی‌ها

بعد دوم مدل چهاربعدی بیل و مولان به تحلیل ابزارهای زبانی اختصاص دارد و تأکید آن بر سازوکارهایی است که در شکل‌گیری و اثرگذاری حاضر جوابی به‌عنوان کنشی گفتاری نقش ایفا می‌کنند. این بعد دو گروه عمده از ابزارها را شامل می‌شود: «صنایع بلاغی» و «راهبردهای گفتمانی». در تحلیل ابزارهای زبانی و سازوکارهای گفتمانی حاضر جوابی‌های عطار، داده‌ها نشان می‌دهند که صنایع بلاغی در ۱۰۹ مورد و راهبردهای گفتمانی در ۶۳ مورد به کار رفته‌اند. نمودار (۲) توزیع فراوانی این ابزارها را نمایش می‌دهد:

نمودار ۲. توزیع فراوانی سازوکارهای زبانی و گفتمانی در حاضر جوابی‌ها

ابزارهای زبانی در حاضر جوابی: بازی زبانی در حاضر جوابی از طریق

به کارگیری ابزارهای بلاغی سنتی، جذابیت بلاغی و زیبایی شناختی پاسخ را افزایش می‌دهد. در مجموعه داده‌ها ۱۰۹ نمونه حاضر جوابی، استفاده از چنین ابزارهایی را نشان می‌دهند که جناس با ۳۷ مورد (۲۰ درصد) رایج‌ترین آن‌ها است. به دنبال آن استعاره، کنایه و فنون بلاغی مانند «قلب مطلب» و «اسلوب حکیم» قرار دارند. جناس‌ها که با اتکا به ابهام آوایی یا معنایی مشخص می‌شوند، به عنوان ابزار بلاغی غالب در حاضر جوابی‌های عطار ظاهر می‌شوند. به عنوان مثال، در حکایت زیر از الهی‌نامه، حاضر جوابی پیرزال در برابر سلطان محمود متکی بر جناس میان «مُلک» (دانه‌ای باشد بزرگتر از ماش و آن را بزند و خورند) و «مُلک» (پادشاهی) است:

مگر محمود می‌شد در شکاری جدا ماند او ز لشکر بر کناری

به نزدیکش یکی ده بود می‌دید ز جایی بر سر ده دود می‌دید

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۸۱

فرس می‌راند شه تا پیش آن زود نشسته پیر زالی پیش آن دود
بدو گفت «آمدت مهمان خلیفه چه آتش می‌کنی هان ای عفیفه!»
چنین دادش جواب آن زال آنگاه که «خود را مُلک می‌جوشم من ای شاه»
شهش گفتا «بگو ای زالِ عاجز که مُلکم می‌دهی؟» گفتا «نه هرگز
که من مُلک از برای خویش جوشم به مُلکت مُلکِ خود کی می‌فروشم
نیم مُلکِ ترا هرگز خریدار که مُلکِ من به از مُلکِ تو صد بسیار
جهانی خصم دارد مُلکت از پس مرا بی آن همه غم مُلکِ خود بس»
(عطار، ۱۳۸۷: ۳۱۴)

البته بسیاری از حاضر جوابی‌ها در پیکره مورد بررسی، آمیزه غنی از چند صنعت بلاغی را نشان می‌دهند که به صورت توأمان بار زیبایی شناختی و به تبع آن میزان اثر گذاری حاضر جوابی را افزایش می‌دهند. در مثال زیر از یک سو، «تلمیح» حاضر جوابی را با طنین میان‌متنی غنی می‌کند و شنوندگان را به ایجاد ارتباط بین بافت گفتگوی در جریان و مفاهیم دینی گسترده‌تر دعوت می‌کند؛ از سوی دیگر استعاره «الدنیا مزرعة الآخرة» نوعی جناس میان دو واژه «کشت» در حاضر جوابی عارف پدید آورده است. بر اساس این حکایت، وقتی مرد عاقل، عارفی را می‌بیند که در زمستان برف‌ها را می‌روید و روی زمین دانه می‌پاشد، به طعنه می‌گوید:

غافل او را گفت «ای بس بی‌خبر نیست وقتِ کشت، این نباید ببر

در چنین فصلی که کارد دانه‌ای؟ و کسکی کارد، بود دیوانه‌ای»

مرد گفتش «این چه گویم زشت نیست کشت این است و جزین خود کشت نیست

(عطار، ۱۳۸۶: ۴۰۸)

راهبردهای گفتمانی در حاضر جوابی: در حالی که بازی زبانی بر شکل متکی است، راهبردهای گفتمانی بر باز آرای عملکردی معنا در حاضر جوابی‌ها تمرکز دارند. در مجموعه داده‌ها ۶۳ نمونه استفاده از راهبردهای گفتمانی را نشان می‌دهند. برجسته‌ترین راهبرد گفتمانی شناسایی شده «چرخش چارچوب مفهومی» است. این راهبرد شامل تغییر ناگهانی چارچوب مفهومی است که مخاطب آن را ایجاد می‌کند و ناهماهنگی شناختی به وجود می‌آورد. همچنین حل و فصل و بازتفسیر اطلاعات در چارچوب جدید به استنتاج‌ها و اثرات شناختی گوناگون می‌انجامد (Coulson, 2001). به عنوان مثال وقتی شیخ المشایخ در دعوت به نوعی دوئل معنوی به شیخ ابوالحسن خرقانی پیشنهاد می‌دهد: «بیا تا بدین تنور فروشویم تا زنده، کی برآید؟» خرقانی ضمن چرخش چارچوب مفهومی، هم طرف مقابل را منکوب می‌کند، هم ارزش فنا را در مقابل کرامت بدو آموزش می‌دهد و با حاضر جوابی می‌گوید: «یا عبدالله بیا تا به نیستی خود فروشویم تا به هستی او که برآید؟» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۱۹).

دومین راهبرد پرتکرار، ناهمخوانی است که با ایجاد ناهماهنگی شناختی بین پیامدهای گفتمانی موردانتظار و واقعی عمل می‌کند. این راهبرد با نظریه ناهمخوانی - حل^۱ همخوانی دارد (شیری، ۱۴۰۳: ۱۲۷) و نشان می‌دهد که حل ناهمخوانی یک فرایند شناختی کلیدی در گفتمان صوفیه است. در مثال زیر بین پرسش سلطان محمود و پاسخ ایاز ناهمخوانی وجود دارد:

مگر سلطان دین محمود یک روز ایازِ خاص را گفت «ای دل افروز

که از من بیش دارد پادشاهی؟» که را دانی تو از مه تا به ماهی

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۸۳

غلامش گفت ک «ای شاه جهاندار منم در مملکت بیش از تو صد بار
(عطار، ۱۳۸۷: ۲۹۳)

اما این ناهمخوانی دستاویزی است برای عطار تا ذیل حاضر جوابی ایاز اهمیت دل
را در سلوک عرفانی بیان کند. از این روست که ایاز وقتی شگفتی محمود را از پاسخ
خود می‌بیند چنین استدلال می‌کند که:

اگر چه پادشاهی حاصل تست و لیکن پادشاه تو دل تست

دل تو زیر دست این غلام است مرا این پادشاهی خود تمام است

در مثالی دیگر، این ناهمخوانی چون با نوعی ترک ادب شرعی همراه است، از
زبان دیوانه‌ای روایت می‌شود که استدلال کلامیون درباره قدرت خدا را برای رفع
گرسنگی خود ناکافی می‌داند:

بود آن دیوانه دل برخاسته وز غم بی‌نانی‌اش جان کاسته

می‌گریست از غم که یک نانش نبود چون نبودش نان، غم جانش نبود

آن یکی گفتش که «مگری، ای نژند! کان خداوندی که این سقف بلند،

بی‌ستونی، در هوا بنهاد او روزی تو هم تواند داد او»

مرد مجنون گفت «ای کاش این زمان از برای محکمی آسمان،

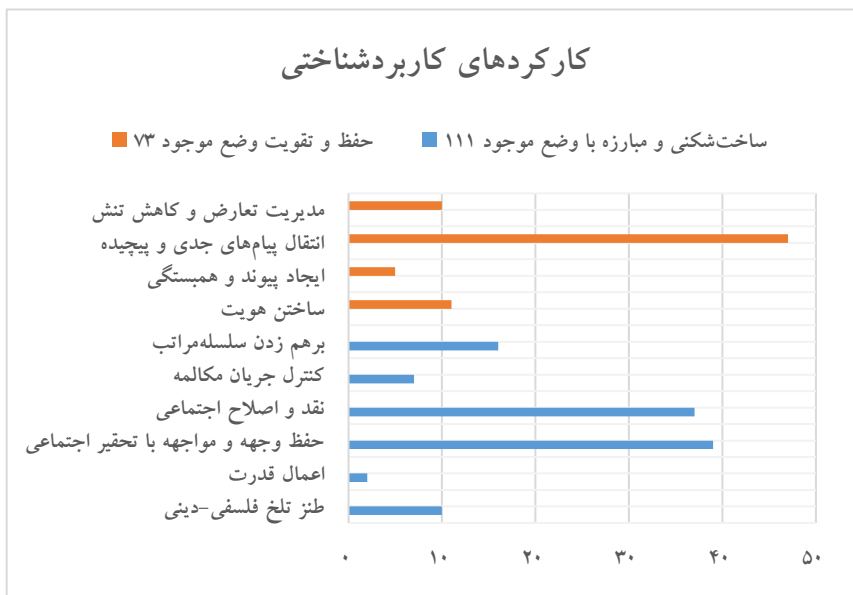
حق تعالی صد ستون بنهادی‌ای بی‌زحیری نان من می‌دادی‌ای

نان خورش می‌باید و نانم، کنون من چه دانم آسمان بی‌ستون»

(عطار، ۱۳۸۶: ۳۱۲)

۳-۴. کارکردهای حاضر جوابی‌ها

بعد سوم مدل چهاربعدی بیل و مولان به کارکردهای کاربردشناختی حاضر جوابی، به‌عنوان ابزاری راهبردی در تعاملات کلامی می‌پردازد. این بعد به بررسی اهداف بین‌فردی، اجتماعی و ایدئولوژیک حاضر جوابی می‌پردازد که به دستیابی به نتایج ارتباطی ظریف کمک می‌کند (Béal & Mullan, 2013). تحلیل ۱۸۴ نمونه حاضر جوابی در آثار عطار نشان داد که کارکردهای کاربردشناختی این پدیده به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: «ساختار شکنی و بازتعریف نظم اجتماعی» (۶۱٪ نمونه‌ها) و «حفظ و تقویت نظم اجتماعی» (۳۹٪ نمونه‌ها). نمودار ۳ توزیع فراوانی این کارکردها و زیرمجموعه‌های آن را نمایش می‌دهد:

نمودار ۳. توزیع فراوانی کارکردهای کاربردشناختی حاضر جوابی‌ها

۱) ساختار شکنی و بازتعریف نظم اجتماعی (۱۱۱ نمونه)

الف) حفظ وجهه و مقابله با تحقیر اجتماعی: برجسته‌ترین زیرمجموعه در این دسته شامل ۳۹ نمونه حاضر جوابی است که با هدف حفظ وجهه گوینده و مقابله با

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۸۵

تحقیر اجتماعی بیان شده‌اند. در این موارد، حاضر جوابی به‌عنوان پاسخی راه‌بردی به توهین، تمسخر یا تلاش برای کاهش شأن گوینده عمل می‌کند. با بهره‌گیری از هوش و نکته‌سنجی، گوینده موقعیت خود را بازتعریف و کرامت خود را حفظ می‌کند، اغلب مخاطب را خلع سلاح می‌نماید. برای مثال، در یک نمونه، مجنون در پاسخ به سرزنش کسی که از او می‌پرسد چرا همیشه سربرهنه‌ای با تغییری ظریف در ساختار زبانی، انتقاد وی را به‌سوی خود او بازمی‌گرداند و سطحی‌نگری او را افشا می‌کند:

گفت «سرپوشیده، زن باشد نه مرد این سؤال بد، که تو کردی، که کرد؟»

گفت «پایت از چه، باری، برهنه‌ست؟» گفت «ای احمق سری کو یک‌تنه‌ست،

چون برهنه می‌بود این سر مرا پای ازو نبود گرامی تر مرا»

(عطار، ۱۳۸۶: ۲۹۸)

این نمونه‌ها نشان می‌دهند که چگونه حاضر جوابی می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای بازپس‌گیری کنترل اجتماعی و روانی استفاده شود. در مثال دیگری فرد پرهیزگار، توهین مفتی را با حاضر جوابی پاسخ می‌دهد:

مفتی را دید آن پرهیزگار بر در سلطان نشسته روز بار

فتویٰ پرسید ازو مردِ حلیم گفت «این چه جای فتوی‌ست ای سلیم؟»

مرد گفتش «بر در شاه و امیر هم چه جای مفتیانست ای خرده‌گیر؟»

(عطار، ۱۳۸۶: ۳۲۰)

ب) نقد و ۱ صلاح هنجارهای اجتماعی: ۳۷ نمونه از حاضر جوابی‌ها در این

دسته قرار می‌گیرند که نقش آن‌ها **نقد اجتماعی** است. این موارد اغلب دارای

مضامین اخلاقی هستند و ناهنجاری‌ها یا رفتارهای سرکوبگرانه را هدف قرار می‌دهند. برای مثال در حکایت زیر وقتی دیوانه، مجموعه خری را بر سر چوبی در میانه پالیزگاهی می‌بیند و بقیه علت این کار را بازداشتن چشم بد اعلام می‌کنند، با حاضر جوابی و بذله‌گویی می‌گوید:

گر آنستی که این خر زنده بودی بسی زین کار خر را خنده بودی

شما را مغزِ خر داده‌ست ایام از آنید این سرِ خر بسته بر دام

نداشت او زنده، چوب از کونِ خود باز چگونه، مُرده، دارد چشمِ بد باز؟

(عطار، ۱۳۸۵: ۱۸۸)

این نوع حاضر جوابی‌ها، به‌عنوان ابزاری اصلاح‌گر، نقشی حیاتی در تعاملات اجتماعی ایفا می‌کنند.

ج) تضعیف سلسله‌مراتب اجتماعی: در ۱۶ نمونه، حاضر جوابی به‌طور خاص، برای زیر سؤال بردن ساختارهای قدرت و سلسله‌مراتب اجتماعی به کار رفته است. این موارد اغلب شامل افرادی از طبقات اجتماعی پایین‌تر است که با استفاده از حاضر جوابی، سلطه طبقات بالاتر را به چالش می‌کشند. در نمونه‌ای از این نوع، حاضر جوابی صوفی در برابر نظام‌الملک، او را از موقعیت برتر در آغاز مکالمه به حالت انفعال می‌رساند:

صوفیی را دید یک روزی نظام در وفا و عهد و در صفوت تمام

گفت «از من هرچه می‌خواهی بخواه زانکه تو محتاجی و من پادشاه»

گفت «چون از حق نخواهم هیچ چیز از تو هم، الحق، نخواهم هیچ نیز»

(عطار، ۱۳۸۶: ۲۸۸)

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۸۷

حاضر جوابی صوفیان اغلب قدرت مادی و ساختارهای اجتماعی را به چالش می‌کشند و به مخاطب یادآوری می‌کنند که قدرت واقعی از معنویتی عمیق‌تر ناشی می‌شود. برای مثال، حاضر جوابی خرقانی، اقتدار سلطان محمود را زیر سؤال می‌برد:

چون محمود به زیارت شیخ آمد، رسول فرستاد که شیخ را بگویند که: «سلطان برای تو از غزنین بدینجا آمد، تو نیز برای او از خانقاه به خیمه او در آی». و رسول را گفت: «اگر نیاید این آیت برخوانید: قوله تعالی: أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ». رسول پیغام بگزارد. شیخ گفت: «مرا معذور دارید». این آیت بر او خواندند. شیخ گفت: «محمود را بگویند که چنان در اطیعوا الله مستغرقم که در اطیعوا الرسول خجالت‌ها دارم، تا به اولی الامر چه رسد» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۱۹).

این نوع حاضر جوابی نشان‌دهنده قدرت حاضر جوابی در به چالش کشیدن روابط قدرت و بازتعریف موقت سلسله‌مراتب اجتماعی است.

۲. حفظ و تقویت نظم اجتماعی (۷۳ نمونه)

الف) انتقال غیره ستقیم پیام: در ۴۷ نمونه، حاضر جوابی به‌عنوان ابزاری برای انتقال پیام‌ها و مفاهیم پیچیده عرفانی در یک قالب تخفیف یافته عمل می‌کند؛ مثلاً حاضر جوابی مرد خاک‌بیز در حکایت زیر، مفهوم سرگردانی سالک در وادی طلب را بیان می‌کند؛ یعنی همچون آنان که خاک رهگذران را می‌جویند و می‌بیزند تا شیئی قیمتی بیابند، سالک در سلوک چیزی را می‌طلبد که آن را گم نکرده است:

چنین گفت آن یکی با خاک‌بیزی «چه می‌جویی تو گم ناکرده چیزی

چو گم ناکرده می‌جویی تو عاجز نیابی چیز گم ناکرده هرگز»

«عجب‌تر» گفت «زین چیزی دگر هست که گم ناکرده‌ای گر ندهم دست،

بغایت می بر نجم وین شـ گفـتی بسی بیش است ازان اول که گفتی»

(عطار، ۱۳۸۷: ۴۰۴)

در نمونه‌ای دیگر، وقتی خرقانی به شخصی گفت: «کجا می‌روی؟». گفت: «به حجاز». گفت: «آنجا چه کنی؟». گفت: «خدای را طلب کنم». گفت: «خدای خراسان کجاست؟ که به حجاز می‌باید شد (عطار، ۱۳۹۸: ۷۱۹).

ب) مدیریت تنش و حل تعارض: در ۱۸ نمونه، حاضر جوابی برای مدیریت تنش و جلوگیری از بروز تعارض استفاده شده است. این نوع حاضر جوابی به گویندگان اجازه می‌دهد مسائل حساس را بدون افزایش تنش حل کنند. به عنوان مثال، در گفتگویی میان سلطان محمود با سرکرده عمال خود که به جرم دزدی در شرف مجازات است، مأمور خائن با حاضر جوابی دل‌شاه را نرم و از بروز تنش جلوگیری می‌کند؛ لذا وقتی شاه علت خیانت وی را می‌پرسد چنین پاسخ می‌دهد:

گفت «بر پُشتیِ آن خوردم که شاه مال دارد بی‌قیاس، این جایگاه

من ندارم هیچ، تو داری بسی نیستی چون من تو محتاج کسی

چون بدان محتاج بودم خورده شد کار بر پُشتیِ فضل‌ت کرده شد

گر ببخشی، می‌توانی، من کیم؟ ور بگیری، هم تو دانی من کیم؟»

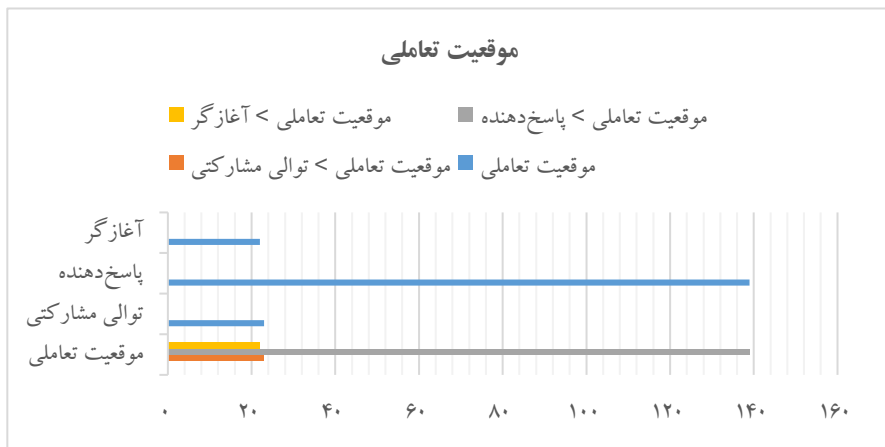
(عطار، ۱۳۸۶: ۲۰۵)

۴-۴. ساختار تعاملی حاضر جوابی‌ها

بعد تعاملی مدل چهاربعدی بیل و مولان به مطالعه نقش حاضر جوابی در نظام نوبت‌دهی مکالمات می‌پردازد. این بعد به بررسی پویایی‌های تعاملی در تعاملات کلامی می‌پردازد و نحوه گسترش و تحول حاضر جوابی‌ها در توالی‌های گفتگویی را تحلیل می‌کند (Attardo, 1994: 293-319). در این راستا، بعد تعاملی به ماهیت

تحلیل کاربردشناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۸۹

پاسخ‌های حاضر جوابی و نیز موقعیت آن‌ها در جریان مکالمه و نوع گسترش تعاملی که ایجاد می‌کنند، تمرکز دارد. در متون عرفانی، به‌ویژه آثار عطار نیشابوری، حاضر جوابی نه تنها به‌عنوان ابزاری بلاغی، بلکه به‌عنوان یک کنش زبانی عمیق برای انتقال مفاهیم فلسفی و اخلاقی به کار می‌رود. در این متون، حاضر جوابی می‌تواند هم مکالمه را به پایان برساند و هم به گسترش دیالوگ‌های پیچیده‌تر منجر شود، به‌ویژه در بافت‌های معنوی که هدف آن‌ها تشویق مخاطب به تأمل و تحول است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که حاضر جوابی‌ها در سه دسته تعاملی جای می‌گیرند: «پاسخ به نوبت پیشین»، «آغازگر مکالمه»، و «توالی‌های مشارکتی توسعه یافته». همان‌گونه که در نمودار (۴) مشاهده می‌شود، پاسخ به نوبت قبلی با ۷۶٪ غالب‌ترین الگو است. این نتایج نشان‌دهنده تمایل متون عرفانی به استفاده از حاضر جوابی برای پاسخ‌های قاطع و کوتاه است که به‌طور مستقیم به نوبت قبلی متصل‌اند. در مقابل، حاضر جوابی‌های آغازگر مکالمه (۱۲٪) و توالی‌های تعاملی طولانی (۱۲٪) بیشتر در حکایات با زمینه‌های عرفانی - اخلاقی پیچیده‌تر ظاهر می‌شوند:

نمودار ۴. توزیع فراوانی ساختار تعاملی حاضر جوابی‌ها

۱) حاضر جوابی در پاسخ به نوبت قبلی (۱۳۹ نمونه/۷۶ درصد): این نوع حاضر جوابی بیشترین سهم از داده‌های تحلیل شده را به خود اختصاص داده است. در این موارد، حاضر جوابی به عنوان پاسخ مستقیم به نوبت اول مکالمه بیان می‌شود و غالباً در جایگاه دوم یک جفت گفتار قرار می‌گیرد. این نوع حاضر جوابی معمولاً با هدف شکستن منطق یا استدلال گوینده اول، پاسخ به توهین، یا نشان دادن برتری کلامی صورت می‌گیرد. به عنوان مثال، در یکی از حکایات مصیبت نامه، هارون الرشید موقع گذر از پلی وقتی می‌بیند بهلول در میانه راه نشسته با لحن تحقیر آمیزی به او می‌گوید پل چه جای نشستن است، بهلول نیز با حاضر جوابی قاطعانه و استفاده از استعاره «إِنَّمَا الدُّنْيَا قَنْطَرَةٌ، فَاعْبُرُوهَا وَ لَا تَعْمُرُوهَا» به او طعنه می‌زند که پس تو خود چرا بر روی پل دنیا توقف کرده‌ای و بدین ترتیب به شکلی نمادین اقتدار او را زیر سؤال می‌برد. این نوع حاضر جوابی‌ها در سنت بلاغی عربی تحت عنوان «الأجوبة المسكتة» یعنی «پاسخ خاموش کننده» مورد بررسی قرار گرفته‌اند و نشان‌دهنده مهارت زبانی و تسلط فکری گوینده دوم هستند که معمولاً به پایان یافتن مکالمه و منکوب شدن گوینده اول منجر می‌شوند:

بود بهلول از شرابِ عشق مست	بر سرِ راهی مگر بر پل نشست
می‌گذشت آن جایگه هارون مگر	او خوشی می‌بود پیش افکنده سر
گفت هارونش که «ای بهلول مست	خیز از اینجا، چون توان بر پل نشست»؟
گفت «این با خویشان گو ای امیر	تا چرا بر پل بماندی جای گیر»؟
جمله دنیا پل است و قنطره‌ست	بر پل بنگر که چندین منظره‌ست

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۹۱

۲. حاضر جوابی در آغاز مکالمه (۲۲ نمونه/۱۱ درصد): در این موارد، حاضر جوابی در نوبت اول مکالمه و به‌عنوان آغازگر یک دیالوگ صورت می‌گیرد. در یکی از نمونه‌های این نوع آمده است که صالح مرّی در مجالس وعظ خود همواره این جمله را تکرار می‌کرد «هر که دری کوبد، عاقبت باز شود». رابعه یک بار که در جلسه حاضر بود با حاضر جوابی می‌گوید: «تا کی گویی که: باز بخواد گشاد. کی بسته است، [تا باز گشاید]؟». صالح با اظهار شگفتی از فراست رابعه می‌گوید: «عجبا! مردی جاهل و زنی ضعیفه دانا» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۷). این نوع حاضر جوابی‌ها اغلب در واکنش به یک اتفاق یا موقعیت گفت‌مانی رخ می‌دهند و معمولاً با هدف دگرگون کردن دیدگاه‌ها و کلیشه‌های روزمره بیان می‌شوند. در دو نمونه از حاضر جوابی‌های مبتنی بر بافت، شبلی به صداهایی که در محیط پیرامون خود می‌شنود، واکنش هوشمندانه‌ای نشان می‌دهد که هم مهارت زبانی وی را نشان می‌دهد هم حاوی مفاهیم عمیق عرفانی است که به‌طور شگفت‌آوری از مطاوی یک اتفاق روزمره و ساده سربرمی‌آورد. در مورد نخست نقل است که جنازه‌یی می‌بردند. یکی از پس می‌رفت و می‌گفت: «آه من فراق الولد». شبلی طپانچه بر سر زدن گرفت و می‌گفت: «آه من فراق الاحد» (عطار، ۱۳۹۸: ۶۶۷) و در مورد دیگری نیز نقل است که یک روز در بغداد [می‌رفت. فقّاعی آواز می‌داد: «لم یبق الّا واحد» - جز یکی باقی نماند - شبلی نعره بزد و می‌گفت: «هل یبقی الّا واحد؟» (عطار، ۱۳۹۸: ۶۷۵). در یکی از حکایات اسرارنامه، عارفی وقتی می‌بیند کسی در حال زدن گربه‌ای است که بریانی را از سر سفره وی ربوده است با بداهه‌گویی و بیان استعاری به او می‌گوید به‌جای گربه، سگک طبع حریصش را تنبیه کند که به خاطر اندکی غذا در پی گربه‌ای افتاده است. این حاضر جوابی به تأمل اخلاقی شنونده منجر می‌شود. این نوع حاضر جوابی‌ها معمولاً واکنش‌هایی همچون همدلی، تفکر یا پرسش بیشتر را در مخاطب ایجاد می‌کنند:

مگر آن گربه در بریانی آویخت
ربود از سفره بریانی و بگریخت

یکی شد تا ز پیشش ره بگیرد مگر آن گربه را ناگه بگیرد
 عزیزی آن بدید از دور ناگاه که می زد گربه را آن مرد در راه
 بدو گفت «ای ز دل رفته قرارت بیفتاده ست با این گربه کارت؟
 تو آن سگ رازن، ای سگ طبع ناساز! که بریانی ستاند گربه را باز»

(عطار، ۱۳۸۵: ۲۱۰)

۳. حاضر جوابی در توالی های تعاملی طولانی (۲۳ نمونه/ ۱۳ در صد): نوع سوم حاضر جوابی شامل تعاملات چندنوبتی است که در آن گوینده و شنونده در طول چندین نوبت به تبادل حاضر جوابی های متقابل می پردازند. این نوع تعاملات معمولاً به گفتگوهای طولانی تر و مشارکت های پیچیده تر منجر می شود که در آن هر دو طرف تلاش می کنند با هر نوبت، حاضر جوابی بهتری ارائه دهند. یکی از نمونه های برجسته از این نوع در مصیبت نامه، گفتگوی میان یک «نصر بن احمد سامانی و محتسب» است که طی آن الیاس محتسب، در هر نوبت با نکته سنجی و ظرافت زبانی، معنای عمیق تری را ارائه می دهد و نصر بن احمد نیز با پاسخ های هوشمندانه خود، تلاش می کند او را منکوب کند؛ اما چنان مقهور قدرت حاضر جوابی محتسب می شود که عطار در پایان گفتگو می گوید: «نصر، حالی، توبه کرد و باز گشت/ ترک شاهی گفت و اهل راز گشت». این نوع حاضر جوابی ها حاوی لایه های معنایی متعدد هستند و اغلب به گسترش مکالمه در راستای تحلیل موضوعات معنوی یا اخلاقی منجر می شوند:

گفت «ای الیاسکِ شوریده دین!» گفت «ای نصرک! چه افتاده ست هین؟
 گفت «این حسبت که فرمودت بگو!» گفت «این شاهی ز که بودت؟ بگو!»
 گفت «از امر امیر المؤمنین» گفت «آن من ز رب العالمین»

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفتمان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۹۳

گفت «گویی، می نترسی ذره‌ای»	گفت «از عالم منم وین دره‌ای
نه طمع دارم به کس هرگز دمی	نه مرا در چشم آید عالمی
نه ز کشتن باشدم یک‌ذره بیم	نه بترسم از بلا، چون تو سلیم
گر کسی خون ریزد و خون راندم	خوش بود کان خون به حق برساندم
خون ترا چون سوی حق رهبر بود	در جهان چیزی ازین بهتر بود؟
مشک، هم خوش هم نکو، آید ترا	زانکه بوی خون ازو آید ترا»
نصر را، الحق، خوش آمد گفتنش	محو شد از گفت او آشفته‌نش
گفت «شادم کردی، اکنون، شاد باش!»	حاجتی خواه از من و آزاد باش»
گفت «من حاجت ندارم بیش و کم»	گفت «البته بیاید خواست هم»
بر کنار حضرت شاه شریف	بود استاده غلامی بس ضعیف
کرد شیخ الیاس سوی او نگاه	گفت «حاجت زوست نه از پادشاه»
نصر گفتا «پیش چون من شهریار	زو چه خواهی حاجت؟ آخر، شرم دار»
گفت «بس من شرم دارم این زمان	کز تو خواهیم با خداوند جهان»

(عطار، ۱۳۸۶: ۲۸۲)

۵. نتیجه گیری

این پژوهش با بهره‌گیری از مدل چهاربعدی بیل و مولان (۲۰۱۳) و با رویکردی ترکیبی (کیفی-کمی)، تحلیلی چندوجهی از حاضر جوابی در گفتمان صوفیانه عطار نیشابوری ارائه داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که حاضر جوابی در این متون، فراتر از یک ابزار بلاغی صرف، کنشی کاربرد شناختی با کارکردهای چندلایه است. در بُعد «**تعامل گوینده/هدف/شنونده**»، غلبه حاضر جوابی‌های شنونده‌محور (۴۷٪) و موضوع‌محور (۳۹٪) بر گوینده‌محور (۱۴٪) نشان‌دهنده کارکرد این پدیده در مواجهه مستقیم با شنونده و تعلیم مفاهیم عرفانی-اخلاقی است. همچنین، بیان ۵۷٪ حاضر جوابی‌های گویندگان فرودست، بر نقش این پدیده در نقد ساختارهای قدرت و تضعیف سلسله‌مراتب اجتماعی تأکید دارد. در بُعد «**سازوکارهای زبانی**»، ترکیب صنایع بلاغی سنتی (۶۰٪) و راهبردهای گفتمانی (۳۴٪) نشان‌دهنده غنای زیبایی‌شناختی حاضر جوابی‌ها در متون عرفانی برای ساخت معنا و تأثیرگذاری شناختی بر مخاطب است. یافته‌ها از منظر بُعد «**کارکردهای کاربرد شناختی**» نشان می‌دهد که حاضر جوابی در گفتمان صوفیانه عطار، عمدتاً به‌عنوان ابزاری برای به چالش کشیدن ساختارهای اجتماعی موجود (۶۰،۷٪) عمل می‌کند؛ اما همزمان نقش مهمی در حفظ انسجام اجتماعی و انتقال مفاهیم پیچیده عرفانی (۳۹،۳٪) ایفا می‌کند. نهایتاً، یافته‌ها در بُعد «**ساختار تعاملی**» نشان می‌دهد که غلبه حاضر جوابی‌های واکنشی (۷۶٪) بر آغازگر (۱۱٪) و توالی‌های مشارکتی (۱۳٪) بر ماهیت واکنشی و توانایی حاضر جوابی در ایجاد مبارزات کلامی و درگیری‌های فکری و معنوی در گفتمان عرفانی تأکید دارد.

منابع

- ابن ابی عون (۱۹۹۶). *الأجوبة المسکتة*. تحقیق می‌أحمد یوسف. چاپ اول. قاهره: عین للدراسات والبحوث الانسانیة والاجتماعیة.
- ابن الجوزی (۲۰۰۳). *أخبار الأذکیاء*. چاپ اول. بیروت: دار ابن حزم.

تحلیل کاربرد شناختی «حاضر جوابی» در گفت‌مان صوفیه؛ مطالعه موردی آثار عطار نیشابوری - ۱۹۵

— ابن عبد ربه، أحمد بن محمد (۱۴۰۴هـ). *العقد الفريد*. جلد چهارم. چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیة.

— جعفریان، رسول (۱۳۹۸). «مجموعه‌ای از حکایات حاضر جوابی از متون کهن "مستجمع الاجوبه الحاضره" عباسقلی خان سپهر (۱۳۴۱ ق)». *مقالات و رسالات تاریخی*. (۷). ۵۴۰-۵۲۱.

— الزمخشری، أبو القاسم محمود بن عمرو (۱۹۹۲). *ربیع الأبرار ونصوص الأخبار*. تحقیق عبد الأمير مهنا. چاپ اول. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

— شیری، قهرمان (۱۴۰۳). عوامل طنز آفرین و انواع اصلی طنز. دانشگاه سمنان: *مطالعات زبانی و بلاغی*. ۱۵ (۳۶). ۱۱۹-۱۵۲.

— عطار، فریدالدین (۱۳۸۴). *منطق الطیر*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات م. شفیع کدکنی. تهران: سخن.

— عطار، فریدالدین (۱۳۸۵). *اسرارنامه*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات م. شفیع کدکنی. تهران: سخن.

— عطار، فریدالدین (۱۳۸۶). *مصیبت‌نامه*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات م. شفیع کدکنی. تهران: سخن.

— عطار، فریدالدین (۱۳۸۷). *الهی‌نامه*. ویراست سوم. مقدمه، تصحیح و تعلیقات م. شفیع کدکنی. تهران: سخن.

— عطار، فریدالدین (۱۳۹۸). *تذکره‌الاولیاء*. دو جلد. مقدمه، تصحیح و تعلیقات م. شفیع کدکنی. تهران: سخن.

— فاعور، منیره محمد (۲۰۱۴). «الحضور البلاغی فی الأجوبه المسکتة: الإيجاز، الکنایة، حسن التعلیل، الاقتباس». *التراث العربی*. (۱۳۵-۱۳۴). ۴۲-۱۱.

— قاسم، محمد عبدالله (۲۰۱۷). «ذکاء البیان فی الأجوبه المسکتة فی التراث العربی». *المعرفة*. (۶۴۸). ۸۹-۷۳.

— قدوری، محمد (۲۰۱۸). «الأجوبه المسکتة فی الأدب العربی القديم». *مجلة الحقيقة*. (۱)۱۷. ۲۱۱-۲۳۳.

— کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۴). *زیباشناسی سخن پارسی*. تهران: مرکز، کتاب ماد.

— مازندرانی، محمد هادی بن محمد صالح (۱۳۷۶). *انوار البلاغة*. به کوشش محمدعلی غلامی نژاد. چاپ اول. تهران: دفتر میراث مکتوب.

— وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۸۳). *بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

- Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. Mouton de Gruyter.
- Béal, C., & Mullan, K. (2013). Issues in conversational humour from a cross-cultural perspective: Comparing French and Australian corpora. In B. Peeters, K. Mullan, & C. Béal (Eds.), *Cross-culturally speaking, speaking cross-culturally*. 107-139.
- Béal, C., & Mullan, K. (2017). The pragmatics of conversational humour in social visits: French and Australian English. *Language & Communication*, 51. 1-12.
- Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
- Dynel, M. (2009). Beyond a joke: Types of conversational humour. *Language and Linguistics Compass*, 3(5). 1284-1299.
- Goddard, C. (2009). Not taking yourself too seriously in Australian English: Semantic explications, cultural scripts, corpus evidence. *Intercultural Pragmatics*. 6(1), 29-53.
- Goffman, E. (1981). *Forms of talk*. University of Pennsylvania Press.
- Grothe, M. (2005). *Viva la repartee: Clever comebacks and witty retorts from history's great wits and wordsmiths*. HarperCollins.
- Hay, J. (2001). The pragmatics of humor support. *Humor: International Journal of Humor Research*, 14(1). 55-82.
- Holmes, J., & Marra, M. (2002). Over the edge? Subversive humour between colleagues. *Humor: International Journal of Humor Research*, 15(1). 65-87.
- Kotthoff, H. (2006). Pragmatics of performance and the analysis of conversational humor. *Humor: International Journal of Humor Research*, 19(3), 271-304.
- Norrick, N. R. (2003). Issues in conversational joking. *Journal of Pragmatics*, 34(10), 1341-1359.

References

- Al-Zamakhshari, A. Q. M. I. (1992). *Rabi' al-Abrar wa Nusus al-Akhbar* [Spring of the righteous and texts of news] ('A. A. Mahna, Ed., 1st ed.). Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Arabic]
- Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. Mouton de Gruyter.
- Attar, F. (2005). *Mantiq al-Tayr* [The conference of the birds] (M. Shafi'i Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2006). *Asrar-Nameh* [The book of secrets] (M. Shafi'i Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2007). *Mosibat-Nameh* [The book of affliction] (M. Shafi'i Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]
- Attar, F. (2008). *Elahi-Nameh* [The book of divine] (3rd ed.; M. Shafi'i Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]

- Attar, F. (2019). *Tadhkirat al-Awliya'* [Memorial of the saints] (Vols. 1-2; M. Shafi'i Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]
- Béal, C., & Mullan, K. (2013). Issues in conversational humour from a cross-cultural perspective: Comparing French and Australian corpora. In B. Peeters, K. Mullan, & C. Béal (Eds.), *Cross-culturally speaking, speaking cross-culturally* (pp. 107-139).
- Béal, C., & Mullan, K. (2017). The pragmatics of conversational humour in social visits: French and Australian English. *Language & Communication*, 51, 1-12.
- Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
- Dynel, M. (2009). Beyond a joke: Types of conversational humour. *Language and Linguistics Compass*, 3(5), 1284-1299.
- Fa'ur, M. M. (2014). The rhetorical presence in silencing responses: Conciseness, metaphorical expression, sound reasoning, and quotation. *Al-Turath Al-Arabi*, 134-135(11), 4-42. [In Arabic]
- Goddard, C. (2009). Not taking yourself too seriously in Australian English: Semantic explications, cultural scripts, corpus evidence. *Intercultural Pragmatics*, 6(1), 29-53.
- Goffman, E. (1981). *Forms of talk*. University of Pennsylvania Press.
- Grothe, M. (2005). *Viva la repartee: Clever comebacks and witty retorts from history's great wits and wordsmiths*. HarperCollins.
- Hay, J. (2001). The pragmatics of humor support. *Humor: International Journal of Humor Research*, 14(1), 55-82.
- Holmes, J., & Marra, M. (2002). Over the edge? Subversive humour between colleagues. *Humor: International Journal of Humor Research*, 15(1), 65-87.
- Ibn Abi 'Awn. (1996). *Al-Ajwibah al-Muskatah* [Silencing responses] (M. A. Yusuf, Ed.). 'Ayn lil-Dirasat wal-Buhuth al-Insaniyah wal-Ijtima'iyah. [In Arabic]
- Ibn 'Abd Rabbih, A. M. (1984). *Al-'Iqd al-Farid* [The unique necklace] (Vol. 4, 1st ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyah. (Original work published 1404 AH). [In Arabic]
- Ibn al-Jawzi, A. F. (2003). *Akhbar al-Adhkiya'* [Stories of the clever] (1st ed.). Dar Ibn Hazm. [In Arabic]
- Ja'farian, R. (2019). A collection of witty anecdotes from classical texts: "Mustajma' al-Ajwibah al-Hazirah" by Abbas Qoli Khan Sephehr (1341 AH). *Maqalat va Resalat-e Tarikhi*, (7), 521-540. [In Persian]
- Kazazi, M. J. (1995). *Zibashanasi sokhan-e parsi* [Persian literary aesthetics]. Nashr Markaz. [Persian]

- Kotthoff, H. (2006). Pragmatics of performance and the analysis of conversational humor. *Humor: International Journal of Humor Research*, 19(3), 271–304.
- Mazandarani, M. H. ibn M. S. (1997). *Anwar al-balaghah* [Lights of eloquence] (M. A. Gholami-Nejad, Ed.; 1st ed.). Daftar-e Mirath-e Maktub. [In Persian]
- Norrick, N. R. (2003). Issues in conversational joking. *Journal of Pragmatics*, 34(10), 1341–1359.
- Qadduri, M. (2018). Silencing responses in classical Arabic literature. *Al-Haqiqah*, 17(1), 211–233. [In Arabic]
- Qasim, M. A. (2017). The intelligence of eloquence in silencing responses in Arabic heritage. *Al-Ma'rifah*, 56(648), 73–89. [In Arabic]
- Shiri, Q. (2025). Humor-generating factors and main types of humor. *Studies in Language and Rhetoric*, 15(36), 119–152. [In Persian]
- Vahidian Kamyar, T. (2004). *Badi' az didgah-e zibayi-shenasi* [Figures of speech from an aesthetic perspective]. SAMT. [In Persian]